

ONLINE DISKUSIJA

Politike pamćenja i prakse sećanja u Jugoistočnoj Evropi

Transkript

Četvrtak, 22.10.2020. u 17:00 h
u organizaciji
REKOM mreže pomirenja i FHP Kosovo

Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë
Fond za humanitarno pravo Kosovo
Humanitarian Law Center Kosovo

Vjollca Krasniqi

Dobar dan, poželela bih dobrodošlicu našim panelistima i učesnicima okruglog stola. U ovom trenutku, imamo 30 učesnika panel diskusije, ali verujem da će ovaj broj rasti dok panel diskusija bude trajala.

Tokom protekle dve decenije, u Jugoistočnoj Evropi su se razvile različite politike sećanja, kako one koje potiču od organa vlasti, tako i one koje potiču od običnih ljudi. One sačinjavaju kolektivno sećanje koje se uglavnom uspostavlja unutar nacionalnih okvira i koje karakterišu različite verzije prošlosti, sporni simboli i prikazi u javnom životu. U tom kontekstu, tema panel diskusije će biti dinamika i obrasci politike sećanja u jugoistočnoj Evropi. Konkretno, fokus diskusije će biti države koje su nastale iz bivše Jugoslavije. Na panelu ćemo se baviti trima široko definisanim, ali međusobno povezanim pitanjima, koja uključuju sledeće:

Najpre, kako prošlost nastavlja da živi u sadašnjosti i kako ona oblikuje politiku sećanja danas? Drugo pitanje je: Koji su glavni trendovi zastupljeni u politikama pamćenja i praksama sećanja? I treće pitanje: Kako je aktivizam čiji je cilj pamćenje oblikovao politiku sećanja i na koji način je doprineo stvaranju zajedničke vizije budućnosti?

Na našoj panel diskusiji imamo ugledne goste koje ću vam sa zadovoljstvom prestaviti. To su: Ana Milošević, Vjeran Pavlaković, Naum Trajanovski i Venera Čočaj.

Dozvolite mi da nastavim sa predstavljanjem. Počeću sa Anom Milošević. Ona je postdoktorantkinja na Leuven institutu za kriminologiju u Briselu u Belgiji. Doktorirala je na temu „Evropeizacija politike sećanja u Hrvatskoj i Srbiji“, i objavila brojne radevine na temu kolektivnog pamćenja, identiteta i evropskih integracija postkonfliktnih društava, sa posebnim fokusom na suočavanju sa prošlošću. U saradnji sa Tamarom Trošt, bila je urednica zbornika „Politika evropeizacije pamćenja na zapadnom Balkanu“, objavljenog 2020. Trenutno istražuje ulogu procesa pamćenja u vezi sa terorizmom čiji je cilj kritička procena efikasnosti pamćenja žrtava, preživelih i društva u celini.

Vjeran Pavlaković je vanredni profesor na Odseku za kulturološke studije Univerziteta u Rijeci u Hrvatskoj. Doktorirao je istoriju 2005. na Univerzitetu u Vašingtonu i objavio je brojne članke o kulturi sećanja,

tranzicijom pravdi u bivšoj Jugoslaviji i Španskom građanskom ratu. Njegova najnovija izdanja uključuju zbornik pod nazivom „Konceptualiziranje nacije i kolektivnih identiteta u Hrvatskoj: Politički rituali i kulturna memorija trauma“ u izdanju Routledge 2019, koji je uredio sa Davorom Paukovićem, „Kontroverzna komemoracija: transnacionalni pristupi sećanju Blajberga“, u izdanju časopisa „Politička misao“ (2018) i „Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu“ (2016). Trenutno je vodeći istraživač na projektu *Memoryscapes* u okviru projekta „Evropska prestonice kulture 2020. godine – Grad Rijeka“.

Naum Trajanovski je doktorand sociologije na Institutu za filozofiju i sociologiju Akademije nauka u Poljskoj. Magistrirao je na studijama Ju-goistočne Evrope i studijama nacionalizma. Saradivao je sa Evropskom mrežom sećanja i solidarnosti i sa Filozofskim fakultetom u Skoplju. Njegova glavna akademska interesovanja uključuju politiku pamćenja u Severnoj Makedoniji i prenos sociološkog znanja u Istočnoj Evropi tokom šezdesetih godina. Njegovo najnovije izdanje je monografija „Muzej operacija: Muzej makedonske borbe i makedonska politika pamćenja“ (na makedonskom jeziku).

Venera Čočaj je doktorantkinja na Evropskom institutu u okviru Londoniske škole ekonomije i političkih nauka (London School of Economics and Political Science, LSE). Njen doktorski rad predstavlja deo većeg naučno-istraživačkog projekta pod nazivom „Interakcije pravde i izgradnja mira od statičkog do dinamičkog diskursa kroz nacionalne etničke polne i starosne grupe“, koji finansira Evropski istraživački savet. Fokus istraživanja je seksualno nasilje tokom rata i rodno zasnovano nasilje u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu.

Pre nego što krenemo sa prezentacijama naših panelista, želela bih da sa vama podelim nekoliko tehničkih informacija. Panel diskusija se uživo emituje na YouTube kanalu i Facebook nalogu REKOM-a. Obezbeđen je prevod sa albanskog na engleski, i obrnuto, i sa BHSC-a na engleski i obrnuto. Na ekrantu možete naći opcije za prevod na engleski, nemački i francuski. Učesnici panela kojima je potreban prevod mogu videti na ekrantu da će prevod na albanski jezik biti dostupan na kanalu za nemački i dok će na kanalu za francuski biti dostupan prevod na BHS(C).

Učesnici koji žele da se uključe u diskusiju mogu podići ruku; tokom razgovora možete koristiti kamere ali, ukoliko odlučite da ne uključujete kameru, i to je u redu. Ako želite da postavite neko pitanje a ne želite da

govorite, to možete učiniti pomoću opcije *chat*. Možete odabratи bilo koji način da se uključите u razgovor na temu današnjeg panela.

Sada dajem Ani.

Ana Milošević

Hvala, Vjollca. Hvala vam što ste me pozvali da danas govorim o ovoj veoma važnoj temi. Danas sam ovde u dvojakoј ulozi. S jedne strane, želim da kažem nešto o Regionalnoj grupi za proučavanje sećanja, kojom predsedavam sa Naumom i Vjeranom, mojim dragim kolegama u Memorijalnoj grupi za Jugoistočnu Evropu. I drugo, ovde sam i kao neko ko intenzivno radi na politici pamćenja, posebno u regionu zapadnog Balkana. I kao što ste rekli, Vjollca, na samom početku kratke prezentacije koju ste održali o mom radu, zapravo postoji novi zbornik koji sam uređila s Tamarom Trošt i koja ispituje efekte evropeizacije politike sećanja na Zapadnom Balkanu. O tome ću govoriti kasnije.

Sada, samo nekoliko reči o regionalnoj grupi u jugoistočnoj Evropi, koja se posebno bavi sećanjem u regionu. To je novoformirana regionalna grupa u okviru Udruženja za proučavanje sećanja. To je naš mali projekat nastao tokom pandemije COVID 19. Započeli smo ga tokom pandemije COVID-19 i sada pokušavamo da mu pomognemo da se dalje razvije.

Pored toga, ono o čemu sam zapravo želela da govorim su neke od ideja koje smo Tamara i ja i naši autori izneli u zborniku koji se bavi evropeizacijom sećanja. To je sasvim nov pristup politici pamćenja na zapadnom Balkanu, u zemljama koje, zapravo, imaju zajedničku prošlost, trenutno vode zasebne živote, ali bi opet mogle imati zajedničku budućnost u Evropskoj uniji (EU). Ono čime smo se bavili u ovoj knjizi, u 10 empirijskih poglavljia, ali i u teorijskom uvodu na kojem smo zajedno radili, je kako su zapravo evropske integracije uticale na politiku pamćenja na Zapadnom Balkanu. Uzeli smo u obzir sedam zemalja koje su u različitim fazama procesa evropskih integracija, pitajući se da li na evropskom nivou postoji nešto što možemo nazvati evropskim sećanjem i da li u procesu evropskih integracija ovih zemalja možemo uvideti promene, i ako ih ima, kakve su to promene. Ovo je bio prilično izazovan proces. Podrobnije sam se bavila Srbijom i Hrvatskom, jer je to bila tema moje doktorske teze. U ovom zborniku tekstova ponudili smo analizu efekata

evropeizacije u sedam zemalja zapadnog Balkana. Glavni zaključak našeg istraživanja je da ne postoji „evropsko sećanje“.

Ne postoji nešto poput evropskog pamćenja. Postoji politika sećanja EU, koja je proizvod neprekidnih pregovora između država članica o tome šta je Evropa bila, šta je trenutno i šta želi da postane. Ova politika pamćenja EU oblikovana je kroz istorijska iskustva, identitete i, naravno, političke interese njenih država članica. I to je politika pamćenja. Ono što smo sagledali u ovom zborniku bilo je: koje su pozitivne i negativne posledice usklađivanja sa politikom pamćenja u EU. Dozvolite mi da kažem nekoliko reči o tome na šta mislim kada kažem, „Politika pamćenja EU“.

Vremenom smo primetili da se na evropskom i transnacionalnom nivou pojavljuje koncept koji nazivamo politikom pamćenja EU, što je način na koji države članice EU prenose istorijska iskustva na evropski nivo. Oni traže priznanje svojih iskustava. To je bilo najočiglednije nakon proširenja 2004. godine kada su pristupile zemlje centralne i istočne Evrope. Ono što smo imali pre 2004. godine bilo je zapravo neka vrsta opštег razumevanja, konsenzusa između zapadnoevropskih zemalja. Bio je rat i taj rat se završio, postojao je Holokaust, i to je bio događaj koji je imao uticaj na čitav svet. I to je nešto što se više nikada ne sme ponoviti. Postojao je konsenzus da je rat završen i zajedničko razumevanje da zajedničkim radom i verovanjem u mir možemo krenuti napred. Ono što se zapravo dogodilo 2004. godine pristupanjem država centralne Evrope jeste verovanje da će nove države članice EU definisati svoju nacionalnu politiku pamćenja u odnosu na norme sećanja u EU, što sam takođe ispitivala na nivou EU.

Da, ono što sam primetila na nivou EU – transnacionalnom, jeste kako se određene evropske institucije bave istorijskim iskustvima svojih država članica. Bavila sam se pitanjem kako je izgrađen evropski okvir sećanja. Pod tim podrazumevam način kako države članice i predstavnici država članica, posebno u Evropskom parlamentu, promovišu određene diskurse i narative i upotrebu prošlosti, koji su najvidljiviji u rezolucijama Evropskog parlamenta, pri čemu je ovaj konsenzus između Istoka i Zapada pojednostavljeni pogled na prošlost. Ali pojednostavljeni pogled na prošlost konstruisan je u okviru Evropskog parlamenta, a zatim preveden u politike koje je usvojila Evropska komisija, na primer, u različitim vrstama programa i inicijativama za finansiranje koje teže pronalaženju neke vrste konsenzusa i ponovnom smirivanju odnosa između Istoka i Zapada, između različitih vrsta pogleda na prošlost, posebno posle 1945. godine.

Okvir sećanja EU, kako sam ga nazvala, na izvestan način je izvezen u zemlje koje žele da postanu članice EU. Te države, poput zemalja Zapadnog Balkana, a takođe i Ukrajina i druge zemlje sa tim težnjama, pokušavaju da se ugledaju na identitet EU prilagođavajući se normama sećanja EU. Ono čime smo se bavili u ovoj knjizi je zapravo na koji način države i politički predstavnici zemalja Zapadnog Balkana to čine. Kako su one usklađene sa normama sećanja u EU? Došli smo do zaključka da je ovo selektivan proces. Zemlje Zapadnog Balkana, kako bi pokazale da pripadaju Evropi i da su evropske zemlje, selektivno preuzimaju iskustva i politike koje se odnose na evropsku prošlost i uključuju ih u nacionalnu politiku pamćenja.

Iz broja studija predstavljenih u našem zborniku radova možemo videti različite vrste usklađivanja unutar zemalja regiona, koje takođe zavise od stadijuma u kojem se država trenutno nalazi u procesu evropskih integracija. Da budemo zaista, zaista koncizni: zemlje koje su najnaprednije u tom procesu pokušavaju da se ugledaju na oblike sećanja na Holokaust, na primer, sprovodeći politiku žaljenja kroz osnivanje muzeja koji su u skladu sa evropskim normama Holokausta koje postoje u Evropi. Ali ono što one takođe rade je to da preuzimaju tu vrstu antitotalitarnog narativa koji je bio prilično prisutan na evropskom nivou, a ono što pod tim podrazumevam je činjenica da su svi totalitarni režimi, bez obzira na njihovo poreklo ili ideoološku orientaciju, na istom nivou. Brojni autori su pisali o ovome. Ne želim da ponavljam ono što sam rekla u prošlosti, ali od ključne važnosti za brojne rezolucije Evropskog parlamenta je činjenica da je uspostavljeno odbacivanje totalitarnih režima, antisemitizma i ksenofobije, što je predstavljeno kroz niz rezolucija koje su preuzete u zemljama Zapadnog Balkana.

Ono što se sad dešava je to da politički akteri koji se zapravo zalažu za ovakvu vrstu evropskih normi sećanja to čine iz svog ličnog interesa i u potrazi za političkim poenima, ali i kako bi stekli simbolički kapital. Takođe bih rekla, kako bi im oponašanje ovog aspekta evropskog sećanja olakšalo put ka EU.

Ovde ću stati, jer će se, u suprotnom, razgovor odužiti, ali ako kasnije bude bilo pitanja, biće mi vrlo drago da odgovorim na njih, možda posebno razmatrajući određeni slučaj, određenu zemlju ili određeni aspekt ovog procesa.

Vjollca Krasniqi

Hvala puno, Ana. Važno je, možda kasnije, da malo više dekonstruišemo dinamiku i obrasce tih pojednostavljenih pogleda na prošlost, kao i kako i na koji način su norme sećanja EU transponovane u kontekstu Jugistočne Evrope, konkretno u Srbiji, Kosovu i Hrvatskoj. Hvala. Imaćemo pitanja o tome kasnije.

Vjerane, imate reč.

Vjeran Pavlaković

Hvala, Vjollca, zahvaljujem se na pozivu. Sjajno je biti na tako važnoj panel diskusiji sa dobrom prijateljima. Ovo je važna i velika tema i dali ste nam puno materijala za rad. Iako sam u prošlosti mnogo puta izlagao o politici sećanja u Jugoistočnoj Evropi, Vaša pitanja pokrenula su neka nova razmišljanja o ovoj temi, posebno u svetlu globalne pandemije tokom ove godine.

Dozvolite mi da započнем slikom ovogodišnje komemoracije u koncentracionom logoru Jasenovac, koji se nalazi u Hrvatskoj. Nakon nekoliko godina podele, ove godine u aprilu je održana jedinstvena komemoracija. Čini se da se, uprkos situaciji u vezi sa virusom Covid-19, komemorativna kultura Hrvatske ponovo normalizuje. Ali zapravo, vrlo brzo nakon što je snimljena ova fotografija, došlo je do određene podele među političkim rukovodstvom u Hrvatskoj. Predsednik Zoran Milanović nije mogao da odoli da novinarima izda saopštenje o svom mišljenju o spomeniku koji je sadržao kontroverzni ustaški pozdrav „Za dom – spremni!“ koji je uklonjen iz Jasenovca 2017. godine, što je, tokom nekoliko nedelja, ponovo izazvalo raspravu o simbolima, spomenicima i sećanju na rat za nezavisnost Hrvatske. U ovom izlaganju pružiću kratak pregled politike sećanja u Jugoistočnoj Evropi (s naglaskom na Hrvatsku), osvrt na poslednje trendove i uticaj aktivizma sećanja i završiti sa nekim od ključnih promena koje su se dogodile ove godine.

Godinama pratim mnoge od ovih komemoracija, kako one vezane za Drugi svetski rat, tako i one u vezi sa ratom za nezavisnost Hrvatske (ili Domovinski rat kako se ovde naziva).

SLIKA 1: Komemoracija u Jasenovcu 22. aprila 2020.

Izvor: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/drzavni-vrh-i-predstavnici-zr-tava-u-jasenovcu-kraus-dosao-sam-pruziti-ruk-u-i-dobru-volju-ali-sljedece-go-dine-necu-doci-ako-se-nista-ne-promijeni-10234540>

Moj projekat „Konceptualiziranje nacije i kolektivnih identiteta u Hrvatskoj“ (FRAMNAT)^[1] bavio se analizom pet komemoracija Drugog svetskog rata, i dve komemoracije rata iz 1990-ih. Moj istraživački tim (Davor Pauković, Benedikt Perak, Tamara Banjeglav i Renato Stanković) primetio je da su i u institucionalizovanim narativima i u sećanju „odozdo“, Drugi svetski rat, nasleđe komunizma i ratovi devedesetih bili isprepleteni. Mislim da je to slučaj sa skoro svim zemljama bivše Jugoslavije na različitim nivoima.

Mislim da je preplitanje ova tri narativa posebno snažno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Kroz spomenike, komemoracije i popularnu kulturu moguće je videti kako se oni međusobno stапaju. Koji su neki od aspekata ove kulture sećanja? Pored zvaničnih narativa postoji i nasleđe sećanja koja su prećutkivana i potiskivana nakon 1945. godine. Ne samo sećanja vezana za Drugi svetski rat, već i na ono što se dogodilo tokom komunističkog režima, kao i u novonastalim zemljama tokom 1990-ih.

[1] Rezultati istraživačkog projekta su dostupni na framnat.eu.

Postoji regionalni trend oklevanja da se otvoreno razgovara o svim aspektima traumatičnih događaja iz 20. veka.

Nije iznenađujuće što su svaka država i svaki režim pokušali da nametnu svoj dominantni narativ, a to se odražava u javnom prostoru kroz obrazovne programe, politički diskurs, popularnu kulturu itd. Štaviše, mislim da su ovi ratovi, jer oni služe kao baza za izgradnju države, bilo u socijalističkoj Jugoslaviji ili u postjugoslovenskim nezavisnim zemljama, prožeti sakralnošću koja se ogleda u njihovoj memorializaciji. Stoga postaje veoma teško osporiti ih na otvoren, demokratski i pluralistički način. Na kraju, dolazi do zamagljivanja ovih različitih istorijskih perioda koji se stapaju u jedan nacionalni narativ. Možemo videti da se ono što se dogodilo sa Hrvatima i Hrvatskom 1945. godine ponavljalo devedesetih godina prošlog veka, barem u zvaničnom narativu.

SLIKA 2: Štand sa suvenirima u Kninu na kome se prodaju majice koje slave Operaciju „Oluja“, Blajburg i Nezavisnu državu Hrvatsku (NDH), 5. avgust 2016.

Autor: Vjeran Pavlaković

Još jedan aspekt ovog zamagljivanja prošlosti – ili, tačnije, zamagljivanja više prošlosti – je nacionalizacija narativa. Na primer, u Drugom svetskom ratu više se ne radi o svejugoslovenskom pokretu otpora, već o nacionalnim hrvatskim ili srpskim ili slovenačkim interpretacijama istog. Primer za to primetili smo tokom terenskog rada na kninskoj komemoraciji Operacije „Oluja“ kojom se slavi oslobođanje okupirane teritorije Hrvatske 1995. godine. Pored mnogih suvenira i majica vezanih za Domovinski rat, bilo je i mnogo ustaških simbola, košulja povezanih sa „Blajburgom“ i druge reference na Drugi svetski rat, što je istovremeno fascinantna i pomalo uznenimajuća upotreba ovih slika i simbola.

To smo primetili više puta tokom našeg rada na terenu. Shodno tome, mislim da je važno identifikovati mnemoničke aktere i one koji pamte i koji upravljaju politikom pamćenja u jugoistočnoj Evropi, konkretno u Hrvatskoj.

Fotografija sa obeležavanja Dana antifašističke borbe u šumi Brezovica 2015. godine prikazuje zaista širok spektar ovih mnemoničkih aktera okupljenih na jednom mestu. Bilo je to poslednji put da je tadašnja predsednica Kolinda Grabar-Kitarović došla na ovu komemoraciju. Ali različite političke grupe koristile su komemoracije na različite načine, uključujući i njihove komemorativne govore; i to je bio jedan od aspekata na koje smo se fokusirali, da vidimo kako se različiti političari i političke elite koriste komemorativnim praksama. Moj kolega Benedikt Perak, kognitivni lingvista, analizirao je kako se reči koje političari i drugi ključni društveni akteri koriste kada govore o prošlosti mogu grupisati u stvarne zajednice sećanja. Različiti politički akteri govorili su na različite načine na različitim mestima. Ovo je zanimljiv način da se vidi kako se gradi sećanje, jer, generalno, građani neće odlaziti na više komemoracija. Obično odlaze na komemoraciju koja im je ideo-loški najbliža ili je direktno povezana sa nekom porodičnom traumom. Jedino pomalo ludi učenjaci prisustvuju svim ovim komemoracijama.

SLIKA 3: Političko vođstvo Hrvatske okupilo se u šumi Brezovica na komemoraciji povodom Dana antifašističke borbe, 22. juna 2015.

Autor: Vjeran Pavlaković

I, ko su učesnici? Takođe smo posmatrali kako su se ovi različiti narativi prenosili u društvo. Ko su bili ljudi koji su prisustvovali ovim komemoracijama? Na komemorativnim događajima ima svakakvih ljudi, čije su učešće organizovale razne verske zajednice, boračke organizacije, udruženja žrtava ili zvanične delegacije. Potrebno je obaviti više istraživanja o motivaciji za prisustovanje komemorativnim događajima. Jedan od trendova koji smo uočili od 2014. do 2018. u komemoracijama u Hrvatskoj bilo je remećenje. Tokom proteklih pet godina, gotovo svaka komemoracija koju smo posmatrali bila je na neki način remećena, bilo da je u pitanju jedna od brojnih komemoracija u Jasenovcu, protesti (za Dan ustanka), kontrakomemoracije tokom Dana antifašističke borbe ili suparničke memorijalne povorke u Vukovaru.

I Drugi svetski rat i ratovi devedesetih ostaju politizovani i predmet polemika. Ova slika dva kustosa muzeja, jedan iz zvaničnog Memorijalnog muzeja Spomen područja Jasenovac (u Hrvatskoj), a drugog iz Donje Gradine (u Republici Srpskoj, Bosna i Hercegovina), koji bulje jedan u drugog sa spornim brojem jasenovačkih žrtava iza sebe, ilustruje kako radikalno različita tumačenja prošlosti utiču na bilateralne odnose ne

samo država već i navodno neutralnih naučnih institucija. Svaka institucija pokušava da tvrdi da je njihovo tumačenje istina, a kada su uključeni međunarodni projekti ili akteri, postoje dodatni narativi koje treba razmotriti. Ovo postaje posebno problematično kada ova pitanja imaju prednost nad rešavanjem praktičnih pitanja ili ekonomskih problema za građane ovih zemalja.

SLIKA 4: Kontroverzne table u vezi sa navodnim brojem žrtava Koncentracionog logora u Jasenovcu na spomen-mestu u Donjoj Gradini u Bosni i Hercegovini, 2018.

Autor: Vjeran Pavlaković

Budući da u stvarnosti vrlo mali broj građana zaista prisustvuje ovim komemoracijama, mediji igraju važnu ulogu u prenošenju politike sećanja. Stoga su istraživači FRAMNAT-a, pored opsežnog terenskog rada, pomno pratili medijsko izveštavanje sa svih komemoracija. Zanimalo nas je o čemu su mediji izveštavali, kakve su slike odlučili da objave i kakvi su naslovi postavljeni na naslovne strane. Pratili smo štampane i elektronske medije i bilo je zanimljivo uporediti ono što smo videli na komemoracijama sa onim o čemu su novinari izvestili. Iako nije bilo slučajeva očigledno iskrivljenih slika sa komemoracija, selektivno izveštavanje pokazalo je da je od ključne važnosti sprovesti rad na terenu kako bi se u potpunosti razumelo kako funkcioniše politika pamćenja.

SLIKA 5: Medijski izveštaji o Blajburgu: članak u *Slobodnoj Dalmaciji* (19. maj 2019) u kome se tvrdi da se desio samo jedna incident fašističkog pozdrava i da nije bilo fašističkih obeležja.

Slobodna Dalmacija
BROJ 113. 19.5.2019.

novosti

KOMEMORACIJA NA BLEIBURŠKOM POLJU

► Ministrica znanosti i obrazovanja Blaženka Divljak potvrdila je nove mjere sigurnosti na državnoj maturi: učenici neće moći karištitati svoje komičiske olovke nego one koje će dobiti na samom ispitu

Politički govori
ove godine nisu bili
te se komemoracija
ograničila isključivo
na vjerski obred
kojeg je predvodio
ravnatelj Caritasa i
Hrvatske katoličke
mreže, monsinjor
Fabijan Svalina

Počeli su se vjerojatno najviše hrvatske zastave, dječje su slike
Gospa, krstev, ali sve
sve u okviru zakona

Samo jedna ruka u zraku,
nijedno ustaško obilježje

Ceremoniji prisjećanja na 74. obljetnicu masakra Hrvata na Bleiburgu nazocijalo je ove godine više od deset tisuća građana koji su pristigli iz svih dijelova Hrvatske, a samo jedan pozdravio je nacističkim pozdravom te je ekspresto uhićen. Skup je nadziralo 500 policijaca

Pravila pozdravljanja

Na specijalnoj vođici radnici su ovisevaju upozorenja na komemoraciju i hrvatsku zastavu iznutri od svih statutarnih i državne zastave.

Tako je strano naznačeno neke velike ili sljedeće oznake pod kojima je svaki dio zastave, nečimko neprigodom prebačiv, postignuo rezultat "čisto" ustaškog pozdravljanja.

Zbog toga BiH je učinila isti obvezni pozdrav sime učenici, ali i govorovi i politički događaji, a u zastavama i 12 kolona u Hrvatskoj imajuće se događaju, radnici

Pravila pozdravljanja

Na specijalnoj vođici radnici su ovisevaju upozorenja na komemoraciju i hrvatsku zastavu iznutri od svih statutarnih i državne zastave.

Tako je strano naznačeno neke velike ili sljedeće oznake pod kojima je svaki dio zastave, nečimko neprigodom prebačiv, postignuo rezultat "čisto" ustaškog pozdravljanja.

Zbog toga BiH je učinila isti obvezni pozdrav sime učenici, ali i govorovi i politički događaji, a u zastavama i 12 kolona u Hrvatskoj imajuće se događaju, radnici

PROSVJED RADNIČKE FRONTE

Jugoslavenska zastava na traktoru

Učni skup u centru Blajberga

Jugoslavenske zastave, čipkiranje ih u velikim brojevima, nečimko neprigodom prebačiv, komemoracija na Bleiburškom polju, no ustanak komunističkih uvećava u relativnoj entuzijazmu. Povremeno, premašujući i učni skupovi Radničke fronte, razvili su transparent "Ustaške i fašisti, zajedno ste ljudi!", a na jedan drugi pozdravili su

Učni skup u centru Blajberga

Jugoslavenske zastave, čipkiranje ih u velikim brojevima, nečimko neprigodom prebačiv, komemoracija na Bleiburškom polju, no ustanak komunističkih uvećava u relativnoj entuzijazmu. Povremeno, premašujući i učni skupovi Radničke fronte, razvili su transparent "Ustaške i fašisti, zajedno ste ljudi!", a na jedan drugi pozdravili su

3

Spomenici su još jedan važan aspekt putem koga se prenosi sećanje na događaje. Neću vam pokazati osam miliona fotografija spomenika, ali sve ovo što će pokazati dolazi iz bivših jugoslovenskih zemalja koje su se bavile izgradnjom sopstvene države. Neki su apstraktniji od drugih, i iako se proces razlikuje od zemlje do zemlje, postoje slični trendovi brisanja, vandalizma, transformacije ili uništavanja jednog narativa iz prošlosti i zamene istog novim spomen-obeležjima. To nije samo povezano sa sukobima iz 1990-ih, već uključuje i reinterpretacije Drugog svetskog rata. U javnom životu ima mnogo primera sa upitnim estetskim karakteristikama, kao i kontroverznih obeležja. Ponekad je pitanje šta raditi sa simbolima iz komunističkog režima ili sa pokušajima uvođenja novih obeležja koji vrlo očigledno aludiraju na fašizam ili druge problematične ideologije. Brojni su slučajevi premeštanja spomenika na nove lokacije.

Jedan od najnovijih primera premeštanja spomenika bila je kontroverzna spomen-ploča koju je predsednik Milanović pomenuo nakon komemoracije u Jasenovcu. Na spomen-obeležju posvećenom vojnicima HOS-a^[2] koji su preminuli devedesetih godina, podignutom 2015. godine u selu Jasenovac, u blizini koncentracionog logora u kojem je režim koji ga je koristio ubio desetine hiljada ljudi, nalazio se ustaški slogan *Za dom spremni*. Ova spomen-ploča bila je jedan od razloga iz kojih su se u Jasenovcu održavale zasebne komemoracije. Postignut je kompromis da se spomen-ploča preseli 20 kilometara, u drugo mesto u blizini grada Novska, ali na tom mestu se nekada nalazio partizanski spomenik. Tamo se nalazila kosturnica, koja je uništena tokom rata iz devedesetih. Način izlaženja na kraj sa ovim višestrukim slojevima sećanja bilo je samo premeštanje spomenika, bez stvarnog rešavanja problema upotrebe obeležja u Hrvatskoj. Komentar predsednika Milanovića bio je da bi spornu spomen-ploču trebalo samo baciti u smeće, što je – što nije iznenadujuće – naljutilo mnoge veterane iz Domovinskog rata i samo učvrstilo njihovu odlučnost da nastave da koriste sporna obeležja. Premijer Andrej Plenković je 2016. godine oformio komisiju koja se bavila obeležjima nedemokratskih režima, i koja je zaključila da su ustaška obeležja i poklic *Za dom spremni* protivustavni. Međutim, stav komisije bio je paradoksalan po tome što je ona istovremeno proglašila da su obeležja dozvoljena na određenim prigodnim događajima, iako nikada nije precizirala koji su to događaji. Konačno, problem je u tome što Hrvatska

[2] HOS (*Hrvatske obrambene snage*) bila je paravojna formacija pod kontrolom Hrvatske stranke prava (HSP), sve dok nije rasformirana, kada su vojnici premešteni u redovnu Hrvatsku vojsku 1992. Jedinice HOS-a igrale su važnu ulogu u presudnim bitkama 1991. godine, ali su bili kontroverzni zbog upotrebe i veličanja ustaških obeležja.

nikada pravno nije definisala šta predstavlja ustaško ili fašističko obeležje, što je gotovo onemogućilo efikasnu zabranu njihove upotrebe. Zanimljivo je pitanje u vezi sa komemoracijom „Blajburg“, gde bi austrijska policija trebalo da zabrani fašistička obeležja, ali takođe nije jasno koji obeležja spadaju u ovu kategoriju.

SLIKA 6: Novska: Mesto izvan Novske gde je 2017. godine premeštena kontroverzna spomen-ploča na kojoj je ispisano *Za dom spremni*.

Autor: Vjeran Pavlaković

Drugo Vjolcino pitanje odnosilo se na nedavne trendove u politici pamćenja u Jugoistočnoj Evropi. Širom regiona, države su koristile komemoracije kako bi uokvirile dominantne državotvorne narative na koje je uvek uticala politička grupa na vlasti. U Hrvatskoj su se, na primer, desničarska ili levičarska administracija usredsredile na Blajburg ili Jasenovac, kao ključni narativ Drugog svetskog rata. Postoje nova nacionalna ili čak nacionalistička tumačenja širom regiona. Milanović je, dok je bio premijer, tokom komemoracija u Jasenovcu isticao hrvatsko učešće u partizan-

---

SLIKA 7: Policia u Blajburgu. Pojedinci u ustaškim uniformama na kojima je istaknuta ustaška zastava pored austrijske policije na komemoraciji u Blajburgu u maju 2009. godine.

Autor: Vjeran Pavlaković

skom pokretu, dok su u Blajburgu političari u komemorativnim govorima tvrdili da se ustaški režim borio samo za nezavisnu hrvatsku državu.

Takođe, ova komemorativna praksa i kultura sećanja podeljene su ne samo ideološki već i etnički – drugim rečima, u pogledu toga ko prisustvuje kojim komemoracijama. Ovde sam se uglavnom usredsredio na aspekt odozgo nadole, ali postoji mnogo inicijativa za pamćenje odozdo nagore, uključujući i aktere koji nisu deo države koje sam ranije spomenuo: udruženja veterana, grupe žrtava, nevladine organizacije (NVO) čak i ljudi koji prodaju suvenire na raznim komemoracijama.

Slike iz Blajburga iz 2017. godine prikazuju sve rezerve koji su na prodaju, a koji nemaju puno veze sa komemoracijom žrtava, već su usmereni ka veličanju ustaškog režima i njegovih obeležja. Nisam pokazao štand na kome su se prodavale kobasice i pivo. Austrija je u međuvremenu zabranila takvo ponašanje, pa je ovo naizgled stvar prošlosti. Naravno, zbog pandemije koronavirusa, ove komemoracije se uopšte nisu održale ove godine u javnosti, ali ovaj aspekt komemoracija ukazuje da postoji čitav jedan čitav biznis koji je u vezi sa pitanjem sećanja. Možda će u ne-

kom budućem projektu predmet sistematskog istraživanja biti finansiranje spomenika, organizacija komemoracija, prodaja suvenira itd.

SLIKA 8: Suveniri sa ustaškim simbolima i vojnicima koji su se prodavali na komemoraciji u Blajburgu u maju 2017. godine.

Autor: Vjeran Pavlaković

Na kraju, treći aspekt o kome nam je Vjollca ukazala da treba da razgovaramo, tiče se NVO i aktivizma sećanja. Na neki način, to su akteri koji se bave sećanjem, ali možda zato što sam angažovan u mnogim od ovih grupa i vodio sam mnoge aktivnosti vezene za sećanje, imam tendenciju da na njih gledam sa pozitivnije strane. Međutim, mislim da, sa naučne strane, treba da budemo objektivni kada analiziramo njihovu ulogu. Ali kada je Hrvatska u pitanju, mislim i verujem da aktivizam sećanja ima pozitivnu ulogu i da je stvorio javni prostor za raspravu o prošlim traumama za grupe koje su bile marginalizirane, zaboravljene, potisnute ili učutkivane. Aktivizam nevladinih organizacija u Hrvatskoj takođe je skrenuo pažnju na zaboravljena mesta sećanja, poput „Golog otoka“, gde sam odveo studente pre nekoliko godina. NVO „Documenta“ intenzivno je radila na stvaranju odgovarajućeg mesta sećanja na „Golom otoku“, koji je simbol komunističke represije, ali je zapravo bio usmeren uglavnom protiv nehrvatskih komunista nakon raskola Tito-Staljin, pa stoga nije idealan ni za desno ni za levo orijentisane snage. Grad Vukovar, teško oštećen u ratu za

nezavisnost Hrvatske, još jedno je mesto gde je država uspostavila sećanje „odozgo nadole“, ali i mesto gde razne domaće i međunarodne organizacije pružaju napore da dođe do pomirenja na lokalnom nivou.

SLIKA 9: Ostaci zatvorskog kompleksa na Golom otoku, 2014.

Autor: Vjeran Pavlaković

To je podrazumevalo organizovanje brojnih radionica, letnjih škola, okruglih stolova i drugih aktivnosti usmerenih ka mladim ljudima. Ovo je pozitivan i važan pristup, budući da studenti i mladi generalno znaju vrlo malo o nedavnoj prošlosti i podložni su ponavljanju tragedija iz 1990-ih ukoliko ne poseduju veštine kritičkog mišljenja koje su neophodne za sprečavanje uspona populističke, ksenofobične i netolerantne političke klime. Takođe, aktivizam čiji je cilj uspostavljanje sećanja može da pomogne nevladinim organizacijama u stvaranju nove generacije koja je politički opismenjena i zainteresovana da razume nedavnu prošlost, jer će time njihova spremnost da budu angažovani značiti da postoji manja verovatnoća da će biti izmanipulisani od strane države.

SLIKA 10: Studijska poseta Memorijalnom centru Domovinskog rata, Vukovar, september 2018.

Autor: Vjeran Pavlaković

Da zaključim, uprkos tim podelama, problemima i političkoj instrumentalizaciji, mislim da je ovog leta došlo do pomaka u komemorativnoj kulturi u Hrvatskoj. Iako postoji dosta cinizma i skepticizma u pogledu potencijala organizovanja komemoracija čiji je cilj pomirenje, i dalje mislim da je svaki napor uložen ka stvaranju sveobuhvatnije komemorativne kulture važan simbolični trenutak dvadeset pet godina nakon sukoba iz devedesetih.

Ove godine, u avgustu, na obeležavanju Operacije „Oluja“ u Kninu, hrvatskom političkom rukovodstvu prvi put se pridružio predstavnik vodeće srpske stranke u Hrvatskoj, Boris Milošević iz Samostalne demokratske srpske stranke (SDSS). Iako su neki od Srba u Hrvatskoj smatrali da ovaj čin umanjuje stradanje Srba tokom rata devedesetih, o čemu je govorila i Vlada Aleksandra Vučića u Srbiji, predsednik, premijer i predsednik parlamenta u Hrvatskoj su poslali poruke pomirenja koje su se odnosile na buduća vremena. Nakon ovog istorijskog komemorativnog događaja, ministar za boračka pitanja (Tomo Medved) i predsednik Milanović prisutvovali su komemoraciji u Gruborima, dok je premijer Plenković bio

prisutan u Varivodama. To su dva sela u kojima su hrvatske trupe izvršile ratne zločine nad srpskim civilima. To su bili pozitivni simbolični koraci u budućnost koje treba da prate konkretni društveno-ekonomski napor usmereni ka unapređenju života povratnika – Srba iz Hrvatske – i, šire gledano, inicijative za stvaranje tolerantnog društva za sve građane Hrvatske.

SLIKA 11: Povorka u znak sećanja na stradanje u Vukovaru, Vukovarski vodotoranj, 18. novembar 2014.

Autor: Vjeran Pavlaković

Moj poslednji slajd sadrži sliku predstojeće komemoracije u Vukovaru, koja takođe ima potencijal za dalje simbolično pomirenje. To je još jedna prilika za prepoznavanje da su i žrtve „druge“ strane bile žrtve, posebno civilne žrtve, što ne znači izjednačavanje agresora i žrtava u celokupnom narativu rata. Cilj ovoga je stvaranje atmosfere za vođenje dijaloga, kako bi se porodicama koje su izgubile svoje članove omogućilo da se dostojanstveno sećaju svojih najmilijih, i kako se ove komemorativne prilike, ova politika pamćenja, ni bi korisitila samo za nacionalističke programe različitih političkih aktera.

Vjollca Krasniqi

Da, hvala, Vjerane što ste detaljno govorili na temu panel diskusije. Veoma je važno izgraditi arhivu prakse sećanja; razmisliti o nastalim promenama, novim pravcima i onome što predstoji u budućnosti. Hvala vam, Vjerane, ja imam pitanja, a možda i naši gosti u panel diskusiji.

Sada bih želela da dam reč Naumu Trajanovskom.

Naum Trajanovski

Hvala Vjollca. Nadam se da me čujete?

Vjollca Krasniqi

Da, čujem vas.

Naum Trajanovski

U prethodnom periodu je bilo puno događaja vezanih za bugarsko-makedonske odnose. Ono što je započelo takozvanim bugarskim Memorandum sredinom septembra 2020. godine – dokumentom na šest stranica o stavu Bugarske narodne skupštine – završilo se žestokim međudržavnim prepirkama oko nekoliko nacionalnih obeležja koje su prisvajali i Bugari i Makedonci i, na kraju, blokadom Bugarske za zvanični početak pregovora Severne Makedonije sa Evropskom unijom 17. novembra 2020. Izgleda da su različiti okviri tumačenja pitanja vezanih za istoriju i sećanje udaljeni više nego ikad u savremenoj istoriji i da dobrosusedski odnosi u budućnosti prilično nesigurni. U nedavnoj prošlosti, položaji dve države podsećaju na asimptomu i udubljenu krivu.

Transverzale tek treba ponovo izračunati.

Pokušaču da predstavim kontekst skorašnje prepirke između Bugarske i Makedonije vezane za istoriju i sećanje time što će se najpre osvrnuti na sporazum između Grčke i Makedonije iz 2017. godine. Kao što kaže Valeri Rosuk, postoje dva preovladajuća pristupa EU međudržavnom istorijskom pomirenju u poslednje dve decenije – „minimalistički“, koji omogućava postojanje dva (ili više) paralelnih istorijskih i mnemoničnih narativa, i „maksimalistički“, koji ide ka transcendentalnom, „daleko zahtevnijem procesu koji zahteva istinu, pravdu i oproštaj“.

U grčko-makedonskom slučaju, takozvani Prespanski sporazum iz juna 2018. godine razlikovao je i maksimalističke (javni spomenici koji prikazuju drevnu istoriju u Severnoj Makedoniji) i minimalističke domene (označitelj „Makedonija“ i „Makedonac“ i u Severnoj Makedoniji i u Grčkoj). U bugarsko-makedonskom slučaju, Ugovor o prijateljstvu iz avgusta 2017. godine odredio je maksimalistički domen kao skup javnih državnih komemoracija istorijskih ličnosti i događaja koji se poštuju u obe države; i minimalistički domen: Kao što je navedeno u Ugovoru, „uzajamno poštovanje, poverenje, razumevanje, dobrosusedstvo i uzajamno poštovanje interesa“ dve države. Ubrzo nakon potpisivanja sporazuma, Zoran Zaev, premijer Severne Makedonije, tvrdio je da dokument „neće na bilo koji način naštetiti ili potkopati Makedoniju“, već će Bugarsku učiniti „posvećeniju prijateljstvu“. Ono što se čini da se odigrava nakon novembarskog veta je strateško prekomponovanje u ovom pogledu: pokušaj redefinisanja tog minimalističkog domena u bugarsko-makedonskom bilateralnom odnosu.

Ovde je dobro povući još jednu paralelu sa grčko-makedonskim sporazumom. Iako su mnogi posmatrači bugarsko-makedonskih odnosa pomno pratili međudržavna osporavanja još do kasnih 1960-ih, nekoliko bugarskih visokih zvaničnika podiglo je ton i počelo da pominje još jednu prepreku integracijama Severne Makedonije tek nakon Prespanskog sporazuma (Bugarska je, zajedno sa Grčkom, 2012. godine blokirala put Severne Makedonije ka EU – epizoda koja se retko pojavljuje u makedonskim debatama). Ovaj manevr izveden je – između ostalih mera – diskurzivnim premeštanjem u simboličkim domenima „zajedničke istorije“ – jer na osnovu Sporazumu – ka „zajedničkoj istoriji“ i, posleđično, ka „evropskim vrednostima“ Ugovora o prijateljstvu. Desničarski aktivizam sećanja preko državnih granica od početka 2000-ih jedan je od najistaknutijih primera ovde, jer su ove grupe koje su sarađivale

uspele ne samo da izvesne istorijske ličnosti izbace u prvi plan javnih rasprava, već i da javni diskurs optereće zajedničkom istorijom sa ovim partikularističkim zahtevima. Dve decenije duga istorija obeležavanja Mare Buneve u Skoplju, kao i drugih simpatizera desničarske međuratne IMRO, takođe govori tome u prilog.

Ovaj kratki pregled može poslužiti kao uvod u aktuelnu raspravu o nivou političke snage pojma „etnogeneza“ - nove, novembarske krilatice bugarsko-makedonskih odnosa. U teoriji ne postoji jedinstveni, jednodimenzionalni i sveobuhvatni konsenzus oko njegovog opsega i značenja, već je podložan društvenim i političkim popuštanjima. Kritička misao ističe aktivizam istoričara kao žarište procesa, po rečima Vima van Meursa, nekritičke podele „svetske istorije na uredne neisprepletene velike narative tokom većeg dela dvadesetog veka“. Politički uobičajeni stav „prepuštite istoriju istoričarima“ je, prema tome, još jedan trop kojem se, slično pojmovima „zajedničke“ istorije i „evropskih vrednosti“, mora pažljivo pristupiti u pogledu bugarsko-makedonskog spora vezanog za istoriju i pamćenje. Poznate političke podele su živele u sferi pisanja istorije (kako u Bugarskoj, tako i u Severnoj Makedoniji), a koncept etnogeneze jedna je od najprimetnijih tačaka ovih podela.

Ovom osom bi se označila gruba podela na stručnjake koji su usredsređeni na nacionalne ekskluzivističke narative etnogeneze i drugu grupu stručnjaka koji žele da prevaziđu ovu paradigmu. Budući da to nije bila tema u postkomunističkoj bugarskoj istoriografiji, o Makedoniji i njenoj istoriji uglavnom su govorili naučnici koji su sarađivali sa ponovno otvorenim Makedonskim naučnim institutom sa sedištem u Sofiji – kao što kaže Čavdar Marinov, institucijom „željnom da podrži svaki revizionistički napor u severnoj Makedoniji kao korak ka (ponovnoj) bugarizaciji Makedonije, kao obećanje „povratka bugarskim korenima“ – otuda i njen pretežno antimodernistički stav prema izgradnji makedonske nacije (koji se može videti kod desničarskih grupa u okviru međuratne Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije). Nekoliko aspekata ove pozicije se trenutno ponovo oživljavaju kao bugarska državna politika prema Severnoj Makedoniji. Ono što razlikuje drugu grupu istoričara je grubo rečeno, odobravanje današnjih naučnih rasprava o nacionalnoj solidarnosti u centralnoj, istočnoj i jugoistočnoj Evropi, prekograničnim preplitanjima, transnacionalnim vezama i prenosu znanja. Treba videti ko su potpisnici dva otvorena pisma kao reakcije na bugarski memorandum i bugarski veto. Nepoznat široj javnosti u Severnoj Makedoniji, Centar za napredne studije sa sedištem u Sofiji jedna je

od takvih institucija koja uveliko doprinosi deesencijalizovanoj istoriografiji u regionu i šire.

Međutim, glavno opšte pitanje ostaje – dve grupe istoričara retko čitaju i čuju jedni druge. Temeljna analiza će čak otkriti različite platforme za objavljuvanje i različite mreže recenziranja – kako u pogledu jezika (engleski, nemački, čak i francuski protiv, bugarskog i makedonskog), tako i publice (međunarodne u odnosu na nacionalne). Ipak – koliko god se činilo neintuitivnim – ključ današnjeg bilateralnog spora oko istorije i sećanja je prilagoditi se svim ovim (relevantnim i divergentnim) tvrdnjama aktera. S tim u vezi, politički poduhvat idealnog tipa bio bi uspostavljanje sveobuhvatne neutralne platforme za kritičku raspravu, konceptualni okvir i operativnu strukturu. Prenos kritičkih pojmoveva u javno vlasništvo, njihova beskrajna politizacija i, konačno, ponovna legitimizacija od strane različitih aktera, jedan je od glavnih nedostataka odsustva takve platforme.

Drugim rečima, normativni izomorfizam, poput evropskih modela istorijskih komisija, izgleda da je najracionalnije rešenje. Konačna ilustracija: nakon rasprava poljsko-nemačke komisije za udžbenike istorije iz 1970-ih i 1980-ih, a posebno nakon poljskog pristupanja EU u maju 2004. godine, uspostavljeno je nekoliko međudržavnih i transevropskih instituta sa jedinstvenim ciljem negovanja kompromisa koje je komisija postigla i, kako je rekao Robert Traba, neutralisanja tendencije (ponovnog) prisvajanja obrtanja istorije i sećanja od strane političkih elita. Petogodišnji interdisciplinarni projekat koji je vodio Centar za istorijska istraživanja Poljske akademije nauka u Berlinu, pod nazivom „Poljsko-nemački prostor sećanja“, jedan je od takvih primera, koji je pored ambiciozne ideje „posmatranja poljsko-nemačkih odnosa iz novih perspektiva“, imao je za cilj „povezivanje istraživanja kulture sećanja sa istorijom međusobnih odnosa“. Po rečima samih istraživača, „projekat se oslanja na iskustva kasnijih istraživačkih poduhvata u vezi sa evropskim kulturama sećanja, unoseći u njih dosad odsutan element: oteplotvorenje u istoriji bilateralnih odnosa“. Norina *leu de memoire* bio je okvir koji su usvojili Nemci i Poljaci. Kakav bi mogao biti kritički okvir koji su usvojili Bugari i Makedonci? Ovo ostaje otvoreno pitanje.

Vjollca Krasniqi

Hvala Naume. Hvala vam što ste složenost transnacionalizma u politikama pamćenja stavili u okvir EU, što mislim da je to vrlo dobro poveza-

no sa Aninom prezentacijom. Sada ćemo čuti našu četvrtu panelistkinju, Veneru Čočaj. Venera, imate reč.

Venera Čočaj

Danas ću govoriti o Kosovu i fokusiraću se na tri teme. Prva će biti etnonacionalni okvir. Drugo, osvrnuću se na rodnu dinamiku. I na kraju, pokazaću nekoliko primera aktivizma sećanja na Kosovu.

Kada govorimo o nacionalnom okviru i sećanju na Kosovu, ne možemo izbeći devedesete. Očigledno da je dominantna praksa sećanja podrazumeva komemorisanje Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), kako na institucionalnim, tako na privatnim komemoracijama. Razvijeni narativ je „narativ o herojima“ i o OVK kao grupi koja je obezbeđivala bezbednost i mir kosovskim Albancima u teškim vremenima, a takođe i kao simbol jačanja etničke nacionalne pripadnosti. Pripadnici OVK doživljavaju se kao „očevi osnivači“ koji su oslobodili Kosovo i doneli mir.

Ovaj narativ koristile su političke stranke. Zapravo, glavne političke stranke koriste ovaj sentiment. U čast OVK izgrađeni su brojni spomenici. Mnogi pripadnici OVK postali su istaknuti lideri dominantnih političkih partija na Kosovu. Ovo ide paralelno sa zakonskim priznanjem. OVK je danas priznata legalna grupa na Kosovu - u poređenju, na primer, sa žrtvama koje su preživele seksualno nasilje u ratu. Porodica veterana može da dobije penziju nakon smrti, ali to ne važi za porodice onih koji su preživeli seksualno nasilje tokom rata.

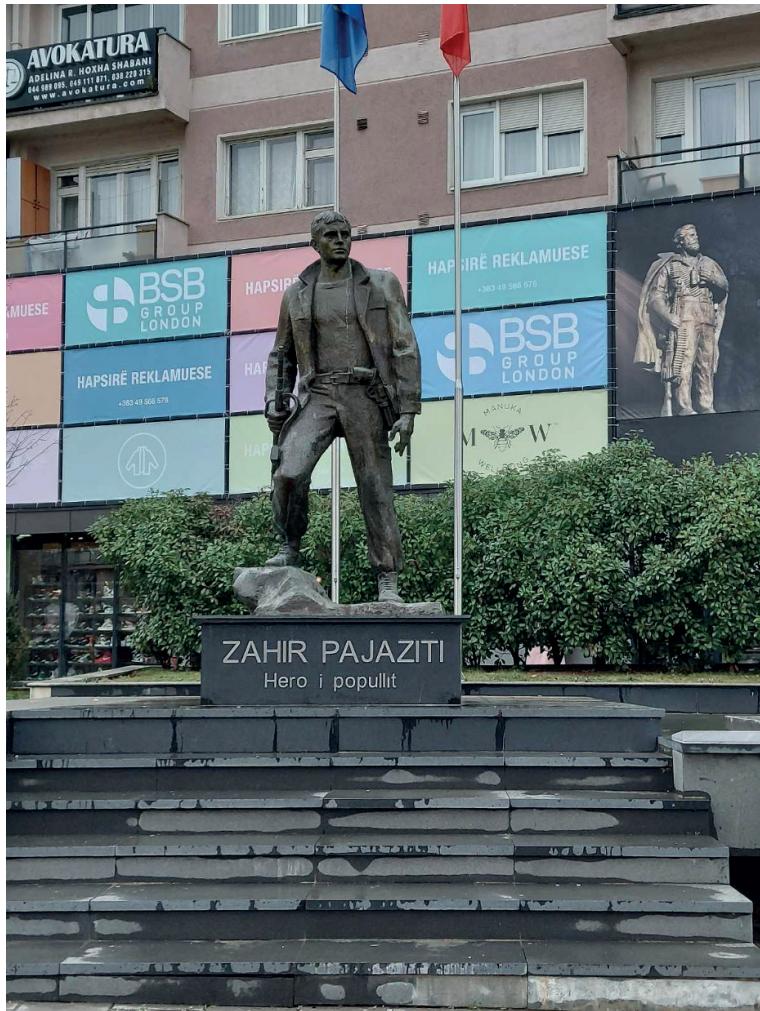
Dominacija ovakvog sećanja je veoma zanimljiva, jer pokazuje koje grupe nisu dominantne. Etničke manjine nisu toliko vidljive na Kosovu. A u javnoj sferi, žene nisu deo prakse sećanja, niti drugih političkih pokreta i otpora koji su bili izvan opsega OVK.

Primer institucionalnih inicijativa je Trg „Zahir Pajaziti“ u Prištini (vidi sliku 1). Zahir Pajaziti je bio komandant OVK. U drugim gradovima postoje slični trgovi. A pored nje je fotografija „Omladinskog i sportskog centra „Adem Jashari“ u Prištini, koja je sagrađena u vreme socijalizma. Prvobitni naziv ovog centra bio je u čast dvojice partizana, „Boro i Ramiz“, kako bi se simbolizovala socijalistička ideologija bratstva i jedinstva. Danas se ime promenilo u „Adem Jashari“, u čast osnivača OVK (vidi sliku 2). Štaviše, mnoge ulice i škole su nazvane „Adem Jashari“,

čak i mimo institucionalnih inicijativa – na primer, međunarodni aerodrom u Prištini. Prepostavljam da znate tragičnu priču o Ademu Jashariju i porodici Jashari, gde je tokom napada umrlo više od 50 članova porodice. Žene i deca porodice Jashari u javnom prostoru se ne obeležavaju na način kao osnivač OVK.

SLIKA 1: Obeležavanje oružanog otpora: statua Zahir Pajaziti na trgu nazvanom po njemu

---

Autor: Venera Çoçaj

SLIKA 2: Omladinski i sportski centar *Adem Jashari*.

Author: Venera Çoçaj

Zanimljivo je da na Kosovu postoje brojne privatne inicijative porodica koje podižu spomenike članovima svojih porodica koji su ubijeni u ratu kao borci OVK. Ova slika je snimljena u mom selu Gjonaj, odakle potiču moji roditelji. Na levoj strani možemo videti spomenik koji je ove godine podigla porodica Reshat Çoçaja (vidi sliku 3). Bio je vojnik OVK. A desno se nalazi zgrada Kulturnog centra, koja se takođe zove Reshat Çoçaj (vidi sliku 4). Ovo je u malom selu u blizini Prizrena. Zanimljivo je videti kako se privatne i javne inicijative međusobno stapaju.

SLIKA 3:
Spomenik borcu OVK
Reshat Çoçaju.

Izvor: teleografi.com, 2020.

SLIKA 4: Komemoracija u Kluturnom centru Reshat Çoçaj u selu Gjonaj.

Izvor: [GazetaePrizrenit.net](https://www.gazetaeprizrenit.net), 2020.

Javne komemoracije mogu osporiti etno-nacionalni okvir. Primer za to je spomen-ploča u Mitrovici. Ove godine opština Mitrovica odala je počast civilima koji su izgubili živote na zelenoj pijaci u Mitrovici. Na prvoj slici možemo videti imena samo šest žrtava (vidi sliku 5). Sva su albanska imena. Nakon detaljnog istraživanja kosovskog istraživača i aktiviste Shkëlzena Gashija, otkriveno je da je sedma žrtva bila mlada Romkinja, čija ime opština Mitrovica nije uklesala u ploču.

SLIKA 5: Spomenik posvećen žrtvama bombardovanja u Mitrovici, bez imena Elizabete Hasani

Izvor: [EkonomiaOnline.com](https://ekonomiaonline.com), 2020.

SLIKA 6:
Građanska
intervencija
za inkluzivnu
memorializaciju u
Mitrovici

Izvor:
Exit.al, 2020.

To je izazvalo veliku javnu raspravu. Na drugoj slici možete videti proteste građana koji zahtevaju da ime romske devojčice Elizabete Hasani bude dodato na ploču (vidi sliku 6). Nakon ove reakcije javnosti, opština Mitrovica se izvinila i izmenila ploču dodavanjem imena Elizabete Hasani (vidi sliku 7). Ovo je jedan od najnovijih primera gde možemo videti kako se javnost i građani uključuju u aktivnosti javnih institucija i imaju pozitivan uticaj. Međutim, bilo bi mnogo bolje da je opština Mitrovica tamo od starta urezala njeno ime.

SLIKA 7: Spomen-ploča na koju je dodato ime Elizabeta Hasani.

Izvor:
PrishtinaIn-
sight.com, 2020.

Što se tiče roda, očigledno je da su žene nedovoljno zastupljene u praksi sećanja na Kosovu, kao i u regionu. Nedavni napor koji su se odvijali na Kosovu povezani su sa seksualnim nasiljem tokom rata. To je učinilo Kosovo jednom od prvih zemalja u regionu koja je prepoznala seksualno nasilje tokom rata. Ovde su značajna dva primera. Činjenica je da preživeli ne govore, već spomenici, publikacije i nevladine organizacije govore u njihovo ime. Važno je spoznati šta oni zapravo označavaju. Pokazaću dve inicijative: spomenik „Heroinat“ i umetničku instalaciju „Mislum na tebe“, obe postavljene 2015. godine (vidi sliku 8). Spomenik „Heroinat“ je veoma zanimljiv. To je bila parlamentarna inicijativa koju je pokrenula poslanica Alma Lame. Spomenik predstavlja 20.000 žena za koje se smatra da su doživele seksualno nasilje tokom rata. Spomenik ima još jedno značenje – priznanje ženskog doprinosa u ratu na Kosovu. Međutim, taj deo je prilično dvosmislen i nije ga pojasnio autor spomenika.

SLIKA 8: Žene i nacija: *Spomenik Heroinat*.

Autor: Venera Coçaj

Ove komemoracije se nalaze u etno-nacionalnom okviru, jer niti osporavaju niti priznaju žrtve iz nevećinskih grupa. „Heroinat“ je isписан на albanskom jeziku. Spomenik „Heroinat“ takođe projektuje sliku idealne Albanke. Umetnička instalacija „Mislim na tebe“, umetnice Alkete Xhafa Mripa, koju je podržala tadašnja predsednica Jahjaga, predstavljena je na tri jezika: albanskom, srpskom i engleskom (vidi sliku 9). Građani su donirali haljine ili sukњe koje predstavljaju glas preživelih, ali zapravo ovaj čin nije preispitivao rodne uloge. Fokus je na albansko-srpskim odnosima, a ostale nevećinske zajednice na Kosovu, poput Roma, Aškalija i Egipćana, nisu vidljive.

SLIKA 9: Borba protiv stigme seksualnog nasilja tokom rata: umetnička instalacija „*Mislim na tebe*“.

Izvor: PrishtinaInsight.com, 2020.

I ove godine, jedan od najpopularnijih spomenika u Prištini, „Newborn“, koji predstavlja nezavisnost države Kosovo, obuhvatio je i pitanje seksualnog nasilja tokom rata. Na svaki Dan nezavisnosti, spomenik „Newborn“ nosi novu temu. Ove godine tema spomenika bila je seksualno nasilje tokom rata (vidi sliku 10). Prikazuje sve žrtve seksualnog zlostavljanja u sukobima širom sveta, a fokusira se na Kosovo. Narativi su na engleskom i albanskom jeziku, ali ne toliko na nevećinskim jezici-

ma. Ovo je bio deo kampanje „Budi moj glas“ i možete videti da su brojni mediji ispratili događaj.

SLIKA 10: Spomenik NEWBORN: Sećanje na žrtve seksualnog nasilja tokom rata.

Autor: Venera Čočaj

Sada ću ukratko govoriti o aktivizmu sećanja. Istraživači i aktivisti osporavaju ideju da su žrtve bile samo Albanci. Da, uglavnom su bili Albanci, ali bilo je i žrtava iz drugih etničkih grupa. To se praktikuje kada se na Kosovu obeležava međunarodni dan nestalih. Ideja je navesti sva imena žrtava kako bi se osiguralo da nema etničke diskriminacije. Takođe, izložba „Bilo jednom, ne ponovilo se“, koju je organizovao Fond za humanitarno pravo Kosovo (FHP), predstavlja još jedan dobar primer (vidi sliku 11). To je izložba koja se fokusira na ljudske gubitke, posebno na decu na Kosovu. Budući da je FHP sarađivao sa opština Priština, to je dobar primer kako civilno društvo može da doprinese da multinarativne prakse postanu institucionalne. Mnogi studenti sa Kosova i iz inostranstva imaju priliku da vide izložbu.

SLIKA 11: Deca – žrte rata: izložba *Bilo jednom, ne ponovilo se.*

Izvor: Koha.Net, 2020.

Zašto je ovo bitno? Trenutni udžbenici u osnovnim i srednjim školama sadrže obmanjujuće informacije. Na primer, ovo je citat iz udžbenika istorije za 10. razred na Kosovu, koji kaže da je tokom NATO bombardovanja srpska vojska ubila više od 15.000 Albanaca. Broj žrtava rata je manji od ovog, a nisu ubijeni samo Albanci, već ima i žrtava iz drugih etničkih grupa.

Zašto su važne studije sećanja, a zašto je važna i javna rasprava? Reč je o slobodi govora. Ovo podseća na slučaj Shkëlzena Gashija. On je bio je savetnik tadašnjeg premijera Albina Kurtija, koji je u intervjuu rekao da su „pojedinci iz OVK možda počinili ratne zločine“. Gashi se pozivao na izveštaje organizacija *Amnesty International* i *Human Rights Watch*. Javno je oštro kritikovan kao antialbanac. Kao rezultat toga, smenjen je sa mesta savetnika u Vladi Kosova.

Ovo mnogo govori o tome koliko je teško osporiti dominantno sećanje na OVK. Ako se vratimo ovde, videćemo transparent koji je postavljen na glavnem trgu u Prištini. Na transparentu koji prikazuje trenutnog

predsednika Hashima Thaćija i Kadri Veselija napisano je: „Heroji rata i mira“, lidera Demokratske partije Kosova (vidi sliku 12). Takođe vidi-mo logotip OVK. Sentiment vezan za OVK je snažan i koristi se u političke svrhe, posebno sada kada Specijalizovana veća rade na određenim predmetima. Kao odgovor na ovaj rad, došlo je do inicijative ove političke stranke da se donese zakon o „Zaštiti ratnih vrednosti Oslobođilačke vojske Kosova“. Kosovska javnost i međunarodna zajednica odbacili su ovaj zakon, rekavši da on koči slobodu govora. Dakle, to nije prošlo.

SLIKA 12: Muškarci i herojstvo u ratu i miru.

Izvor: Indeksonline, 2020.

Sve u svemu, uprkos izvesnim naporima na aktivizmu sećanja i fokusu na rod, još uvek je teško uključiti perspektive multi-narativa koje osporavaju etnonacionalni okvir.

Hvala.

Vjollca Krasniqi

Hvala vam, Venera, što ste uveli rod u našu raspravu o politici i praksi sećanja. Definitivno veoma važna tema, a takođe se, kao što su prethodni govornici istakli, odnosi na dinamiku uključivanja i isključivanja iz politike

pamćenja. Vidim da imamo još četrnaest minuta do završetka panel diskusije, stoga bih želela da pružim priliku učesnicima da postave pitanja.

Slobodno možete da koristite kameru dok govorite i da putem opcije *chat*, uputite pitanja našim panelistima.

Dok čekam pitanja iz publike, nastavila bih sa pitanjima koje smo pri-premili. Volela bih da krenem sa Anom. Ana, možete li nam dati jedan ili dva primera selektivnog prisvajanja normi sećanja u EU i kako se one trenutno praktikuju na zapadnom Balkanu. Tvrđili ste da ne postoji zajedničko evropsko sećanje. Šta ovo znači u kontekstu EU danas i u budućnost?

Ana Milošević

Dopadaju mi se izazovna pitanja. Ono što sam rekla je da nema evropskog sećanja. U EU ne postoji objedinjujući narativ o tome kakva je bila prošlost. Brojni su primjeri kako je okvir sećanja u EU preuzet u zemljama zapadnog Balkana. I naravno, jedan od primera koji mi pada na pamet je primer genocida u Srebrenici i činjenica da su EU, a posebno Evropski parlament, vršili određenu vrstu pritiska na Srbiju da prizna šta se dogodilo u Srebrenici.

Svi koji istražuju politiku pamćenja u Srbiji ili na evropskom nivou znaju da je Evropski parlament doneo rezoluciju – zapravo niz rezolucija – kako bi pružio podršku porodicama žrtava. Događaji genocida pokrenuli su ovu rezoluciju na evropskom nivou i izvršili su svojevrsan pritisak na Srbiju da prepozna šta se tamo dogodilo. U određenom trenutku, srpski parlament je usvojio rezoluciju u kojoj se događaji u Srebrenici vide kao nešto što nije u redu – iako ih srpski parlament nikada nije priznao kao genocid. Zašto je srpski parlament onda doneo rezoluciju? Zašto, kada to nije bilo nešto što se podudara sa zvaničnom politikom pamćenjan Srbijske? Srpski parlament je to učinio jer je želeo da se brže kreće na putu ka članstvu u EU.

Ovo je jedan od primera, ali postoji niz drugih primera u brojnim zemljama, što me zapravo navodi na zaključak: da sam zaista, zaista, zaista skeptična prema uspehu memorijalizacije i njenoj upotrebi za simboličnu pravdu i reparacije za žrtve, za lokalne zajednice. Zaista sam vrlo skeptična prema tome. Takođe, zapravo, mislim da postoji nedostatak

istraživanja na ovu temu, na temu popularnosti sećanja kao alata simbolične pravde i reparacije i o efikasnosti ovih vrsta različitih tipova memorijalizacije u tranzicionej pravdi i posttraumatskom okruženju.

Vjollca Krasniqi

Vjeran je ponudio optimističniji stav, zar ne, Vjerane? Istakli ste da ste primetili nijansirani pomak u javnom diskursu u smislu prakse memorijalizacije i sećanja u Hrvatskoj. Ali postoji i sumorna strana. Možete li nam reći nešto o ovom optimističnom stavu?

Vjeran Pavlaković

Prethodnog leta, tokom okruglog stola „Operacija Oluja“ bio sam optimista, dok je moj kolega Sven Milekić iz BIRN-a bio moja protivteža - pesimista. Njegov argument je bio: Koga briga što su se neki političari pojavili na komemoraciji, a nakon toga nije postignuto ništa u praksi? Ali znate, mislim da simbolična politika ima uticaja. Sa predsednikom Ivom Josipovićem, pre nekoliko godina, ništa se praktično nije promenilo i srpsko-hrvatski odnosi zapravo su se pogoršali. Tada možete reći, u redu, to zapravo nema dugoročni efekat. Ali ako je podržana konkretnim lokalnim inicijativama iza kojih stoji jasna politička volja na najvišim nivoima države, to može stvoriti stvarne promene, a ne samo priliku za fotografisanje tokom ceremonije polaganja venaca.

Ako ova nova vrsta politike pamćenja može ohrabriti hrvatske Srbe koji žive u Srbiji da se vrate i stvore novu situaciju na terenu, to mogu podržati aktivisti, akademici, novinari, članovi verskih zajednica i drugi društveni akteri koji se osećaju osnaženima ukupnom političkom atmosferom, umesto da osećaju da neprestano izazivaju hegemoni državni narativ. Radim sa kolegama u Hrvatskoj i Srbiji više od deset godina na konferencijama i radionicama o srpsko-hrvatskim odnosima i oseća se da se nije dogodilo mnogo; ali promena poput ove, sa vrha, inspiriše nove inicijative za napredak. Pogledajmo šta će se dogoditi na komemoraciji u Vukovaru, iako su mnogi desničarski političari upozorili da ne žele da Vukovar bude još jedan Knin. Najveći protivnici pomirenja izjavili su da ne žele da im država govori kako da obeležavaju komemoracije. Međutim, recimo da sam oprezno optimističan i mislim da Hrvatska ide napred u pozitivnom smeru u pogledu politike sećanja.

SLIKA 12: Komemoracija u Varivodama kod novopodignutog spomenika u sećanje na devet ubijenih civila hrvatskih Srba, 5. oktobar 2010.

Autor: Vjeran Pavlaković

Venera Çoçaj

Reći nešto optimistično je vrlo teško – da budem iskrena, mislim na institucionalnu istoriju i udžbenike koji su podeljeni i polarizovani po etničkim linijama. Sve dok se to događa, sav ovaj pozitivan aktivizam sećanja otvoren je za raspravu. Koliko su uticali na mlađe generacije koje se zapravo ne sećaju ničega iz devedesetih? To je problematično. Ali takođe, projekti pomirenja ne uspevaju. Nedavno smo videli u publikaciji koja proizilazi iz istraživačkog projekta „Udruženi projekat zajedničke istorije“ da postoje obmanjujuća tumačenja o Kosovu i Albancima i o položaju kosovskih Albanaca u bivšoj Jugoslaviji. Nemam jasan odgovor na ovo.

Vjollca Krasniqi

Hvala vam. Hvala svima na zanimljivim prezentacijama i što ste podelili svoja razmišljanja, istraživanja, kao i smer u kome se kreću politike pamćenja u Hrvatskoj, na Kosovu, u Makedoniji i u Srbiji. Svi ste se dotakli važnosti obrazovanja i istraživanja i potrebe da se održi inkluzivna

javna sfera u kojoj se različiti narativi, sećanja i iskustva predstavljaju i o kojima se raspravlja na istinski demokratski način.

Mnogo vam hvala. Hvala vam i u ime FHP Kosovo. Nadam se da ćemo se ponovo sresti na budućim događajima koje organizuju FHP Kosovo i REKOM.

